

MİLLÎ MÜCADELE'DE DENİZLİ OLAYI

BAYRAM BAYRAKTAR

Kuva-yı Milliye döneminde 1920 Temmuz başlarında meydana gelen Denizli Olayı, o günün yöneticilerine ve halkına zor anlar yaşatmakla kalmamış daha sonraki dönemlerde de etkilerini yöre halkı üzerinde hissettirmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde, günümüzde, özellikle Güney Ege halkınca "Denizli Olayı"nın gerçek sorumlusu olarak Denizli halkının gösterilmesi eğilimi ağır basmaktadır. Denizli halkından bazı kişilerle yaptığım söyleşilerde ise, onların, olaylardan Demirci Mehmet Efe'yi sorumlu tuttuklarını gördüm.

Hiç kimse ya da hiçbir yöre halkı kendisini başkalarından daha çok yurtsever gösterme hak ve yetkisine sahip değildir. Tarih, ne az ne de çok, bir bilim olduğuna göre¹, gerçekte yaşanmış, ancak zamana karşı etkileri küllenmiş olayları belgelere dayandırarak, halka bir zamanların yaşanmışlığını yeniden hatırlatmak ve olaylara daha geniş bir ölçüyle yaklaşmak istedim. Bugün tarih, insanlığa ait olan her alanı, insan psikolojisi de dahil, kendisine konu edindiğine göre, çağdaş insana toplumsal olaylar karşısında tutumunu sunmak istedim.

a) Denizli Cephesi'nde Milisler ve Demirci Mehmet Efe

Batı Anadolu'nun güney bölgesinde Kuva-yı Milliye denilen halk örgütleri, Ulusal Kurtuluş Savaşı evresinde, Aydın'dan Denizli'ye kadar olan alanda konumlanan milis kuvvetlerinden meydana geliyordu. Aydın-Denizli çizgisinde Çine, Umurlu, Nazilli, Köşk ve Sarayköy noktalarında cepheler tutulmuştu. Bu bölgelerde faaliyet gösteren milislerin örgütlenmesinin öncülüğünü 57. Tümen Komutanı Albay Şefik (Aker) Bey, 175. Alay Komutanı Binbaşı Hacı Şükrü Bey ve Denizli'den Köşk Cephesi'ne nakledilen 57. Topçu Alayı'nın Komutanı Binbaşı İsmail Hakkı Bey yapmaktadırlar. Bunların dışında çok sayıda subay da milis örgütlerinde yer almıştı.

¹ Salih Özbaran, "Tarihin Alanı ve Yöntemi Üzerine Son Gelişmeler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, III, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., İzmir, 1987, sayfa, 4. (I.B.Bury, "The Science Of History", *The Varieties of History*, p. 223).

Millis birliklerinin ilk genel şefliğini Albay Şefik Bey'in bilgisiyle Binbaşı Hacı Şükrü Bey üstlenmişti².

Kuva-yı Milliye birlikleri, 27 Mayıs 1919 tarihinde Aydın'ın işgal edilmesinden sonra Aydın-Denizli çizgisinde giderek artan bir şekilde çoğaldılar. 22 Haziran 1920'ye kadar ilk Yunan yayılmasını kıyı bölgelerinde tutmayı başardılar. Tüm Batı Anadolu kent ve kasabalarında olduğu gibi, Denizli'de de halk "*Müdafa-yı Hukuk*" u teşkilâtlandırdı. Kuva-yı Milliye ve Müdafa-yı Hukuk kuruluşları yeni bir devletin temelini atan birer halk örgütüydü. İçeride ve dışarıda ulusal mücadelenin organı niteliğinde idiler. "Kuva-yı Millî'yi âmil ve İrade-yi Millî'yi hâkim" kılan bu organlar, cephelelerde, askerî birliklerle beraber bir yıl boyunca düşmanın, yurdun iç bölgelerine girmesini engellemişlerdir. Millî Mücadele döneminde Aydın-Denizli savunma çizgisinin en büyük yükünü taşıyan Denizli olmuştur. Denizli Merkez Kurulu, halkı aydınlatmış, cepheye insan, para, yiyecek, giyecek ve her türlü donatım malzemesi gönderdiği gibi, ayrıca, cephe gerisinde savaş için insan toplama, eğitime ve kentin düzenini sağlama gibi işlevleri yerine getirmiştir³.

Adı geçen yörelerde, Binbaşı Hacı Şükrü Bey'i tasfiye ettikten sonra, tüm milislerin yönetimi Demirci Mehmet Efe'nin eline geçmişti. Mehmet Efe kişiliği ve otoritesi ile, yalnız milisler üzerinde değil, Merkez Kurulları ve halk üzerinde de etkili olmuştur. Denizli Olayı ile de yakından ilgili olan Demirci Efe'nin biyografisi hakkında burada bilgi vermek yararlı olacaktır. Demirci Mehmet Efe, 1885 yılında Nazilli'nin Piribeyli köyünde doğmuştur. Babasının demircilik mesleği ile uğraşması ve küçüklüğünde kendisinin de aynı işi yapması nedeniyle "Demirci" unvanı ile anılmıştır. Küçükken "Mahalle Mektebi"nde ve daha sonra medresede okumuştur. Okuyacak, ancak yazamayacak kadar bir kültüre sahipti. I. Dünya Savaşı'nda İzmir'de 17. Kolordu'ya bağlı 5. Depo Alayı'nda askerken, Şefik Asker'in belirttiğine göre, kendisine Ermeni asıllı bir subayın tokat vurma-sı sonucu birliğinden "fırar" etmiş ve Ödemişli "Gökdeli" isimli çete reisi-

² Bayram Bayraktar, *Denizli ve Havalisi Kuva-yı Milliyesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1986, s. 13 vd. Cephe-deki genel örgütlenme konuları için bakınız; Asaf Gökbel, *Millî Mücadele'de Aydın*, Aydın, 1964.

³ A. Akif Tütenk, *Millî Mücadele'de Denizli*, Ahenk Matbaası, İzmir, 1949, s. 23-25; Tarhan Toker, *Denizli Tarihi*, Denizli, 1968, s. 120; Tarhan Toker, *Kuva-yı Milliye ve Millî Mücadele'de Denizli*, Tarihsiz, s. 51-54; Lütfü Müftüler, *Millî Mücadele'de Aydın Cephesinin Kuruluşu*, Balıkesir, 1947, s. 11-12.

nin grubuna girmiştir⁴. Daha sonra bağımsız bir zeybek çetesi kuran Demirci, Bozdoğan ve Karacasu bölgelerinde soygunculuğa başlamıştır. İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği gün 15 Mayıs 1919'da, Bozdoğan Ziraat Bankası'nı soymuştur. Millî Mücadele başladığında 35 yaşında idi.

Demirci Mehmet Efe, Yunan işgallerinin kıyı bölgelerine yayıldığı günlerin sonlarına doğru 11 Haziran 1919 tarihinde, Yörük Ali Efe ve 57. Topçu Alay Komutanı Binbaşı İ. Hakkı Bey'in girişimleri sonucu, 200 kişilik çetesiyle birlikte Kuva-yı Milliye'ye katılmıştır. Kısa bir süre içinde, cehaletine ve zorbalığına karşın, zekâsı ve yeteneği ile yüzyılların yetiştirdiği ve anarşi dönemlerinin bir malzemesi olan, kaynağını köy çocuklarının oluşturduğu "zeybek" geleneğini çok iyi değerlendirerek -Binbaşı Hacı Şükrü Bey'in tasfiye edilmesi sonucu- Aydın ve Havalisi Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı unvanını kendi kendisine vermiştir. Demirci'nin bu unvanı almasında Denizli Mutasarrıfı Faik Öztrak ve Denizli Kalem Reisi Albay Tevfik Beyler de yardımcı olmuşlardır⁵.

Demirci, koşulların ve olayların sürüklenmesi ile Aydın cephesinde ön plâna çıktı. Korku ve şiddete dayalı işe ve asker toplamada, etkili olmuştur. Denizli Merkez Kurulu, Demirci'nin nüfuzunu her an üzerinde hissetmekte idi. Kuva-yı Milliye'yi denetim altına almak düşüncesiyle Denizli'ye gelen, Heyet-i Temsiliye'nin görevlendirdiği Albay Refet Bey dahi 1919 Ekiminden 1920 Mart ayına kadar Demirci Mehmet Efe ile birlikte çalışmış olmasına karşın onun üzerinde otorite kuramamıştır⁶. Mehmet Efe, yörede askerî işlerden başka savaş gereksinimlerinin sağlanması, sosyal düzenin yürütülmesi, işe temini ve kaçak takibi gibi işlevleri yerine getiriyordu. Bu durum, onun yetkilerinin sınır tanımadığını göstermesi açısından anlamlıdır.

Yunanlılar, Büyük Menderes Irmağı ile Marmara'nın güney bölgelerine kadar olan alanda ve müttefiklerin stratejik noktalardaki ordularının gölgesinde topluca saldırıya geçtiklerinde, Türk milisler, bir yılı aşkın bir süreyle korudukları mevzilerini terketmek zorunda kaldılar. Düzenli ve do-

⁴ Şefik Aker, *İstiklâl Harbi'nde 57. Tümen ve Aydın Millî Cıdali*, II, Askerî Matbaa, İstanbul, 1937, s. 161.

⁵ Bayraktar, *Denizli ve Havalisi Kuva-yı Milliyesi*, s. 43.

⁶ M. Şefik Aker, *a.g.e.*, III, s. 9; Kemal Atatürk, *Nutuk*, II, Türk Devrim Tarihi Ens. Yay., Ankara, 1972, s. 452.

nanımı ileri Yunan ordularına karşı, Türk milisler daha kötü donanımlı, fena eğitilmiş ve disiplini az bir kütle oluşturmuşlardı. Gereksinimleri yerel halk tarafından sağlanan milisleri, büyük bir organizasyon içinde barındıran biricik kuvvet, disiplini ve düzeni seven ve bu konuda önemli birikimleri olan subayların yetenek ve becerileri idi. Sonuçta, Yunan saldırılarının etkin olarak sürmesi, karargâhı Nazilli'de bulunan 57. Tümen ve Demirci Efe kuvvetlerinin, geriye çekilerek Sarayköy yakınında Goncalı adlı bir köyde konuşlanmalarını gerektirdi.

Düşmanın, Nazilli cephesini dağıtarak Denizli yönünde ilerlemesi çok yıkıcı oldu. Askerî kaynaklara göre⁷ 1920 Haziranında sayıları 5-6.000 dolaylarında olan milisler açıkladığımız nedenlerle direnç gösterememişlerdi. Türkler geri çekilirken ulaşım ve iletişim araç ve noktalarını tahrip ettiler. 57. Tümen Komutanı Şefik Bey'in 12. Kolordu'ya gönderdiği savaş raporunda⁸ düşmanın tahribat yaparak ilerlediği, durumun çok tehlikeli boyutlarda olduğu ve Denizli'deki askerî hastahane ile donanım ambarının geri bölgelere taşınmaya çalışıldığı belirtiliyordu.

Cephede gözlenen çöküş, etkisini Denizli'de de göstermekte gecikmedi. Kenti, bir anda Türk ve azınlık göçmenler istilâ etmişti. Demirci Mehmet Efe ve Merkez Kurulu Başkanı -ki bu zat Denizli halkının örgütlenmesinde öncü rolü üstlenmişti-, Müftü Ahmet Hulûsi Efendi, Denizli'de bulunan yerleşik ya da göçmen Rum erkeklerin bir önlem olarak Eğridir'e gönderilmelerini istiyorlardı. Halk arasında, Rum erkeklerin bir güvence unsuru olarak kentte kalmalarını isteyenler de yok değildi. Denizli'de toplumsal düzenin bozulduğu, mülkî yönetimin etkisiz kaldığı bir ortamda, 4 Temmuz 1920 tarihinde, Denizli Kalem Reisi Albay Tevfik Bey tarafından Konya'daki 12. Kolordu'ya gönderilen bir telgrafta⁹, düşman işgali nedeniyle yöre halkının önemli bir kısmının iç bölgelere göç ettiği, yüzlerce kilometrelik savunulacak cephenin bir tek komutana bırakıldığı ve savunmanın olanaksızlığı vurgulanıyordu. Ayrıca Tevfik Bey, daha önce tanışıklığı olduğu Nurettin Paşa'nın Denizli cephesinde görevlendirilmesini bir görüş olarak öneriyordu.

Denizli'de, bu genel görüntülerden kısa bir süre önce, bazı olumsuz bireysel gelişmeler de cereyan etmemiş değildi. Demirci Mehmet Efe,

⁷ M. Şefik Aker, *a.g.e.*, III, s. 140; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi*, IV, Genel Kurmay Yay., Ankara, 1984, s. 559 (Ek 12).

⁸ ATASE Arşivi, Klasör: 785, Dosya: (6)-6, Fihrist: 21.

⁹ ATASE Arşivi, Klasör: 785, Dosya: (6)-6, Fihrist: 12.

1920 Mayıs'ında bütün aile bireylerini Denizli'ye yerleştirmişti. Ailenin geçimini Denizli Ulusal Kurulu (Heyet-i Milliye) karşılamakta idi. Demirci'nin ailesi nedeniyle sıkça Denizli'ye gelmesi, yerel yönetim ve kurumlara da etkisini duyurmakta gecikmedi. Bu durum yetkilileri ve eşrafı az rahatsız eden bir öge olmadı. Ayrıca, bu evrede Denizli'de Demirci'nin kızanlarından Kara Ali ve arkadaşları bazı kişilerce soyulmuştu. Yakalanan soyguncular, bir yolunu bulup kaçmışlardı. Olay, Demirci Efe ile Denizli halkı arasında gerilimi artıran bir başka unsurdu¹⁰. Gelişmeler karşısında Mehmet Efe, Mutasarrıf Faik (Öztrak) Bey'den kaçakların üç gün içinde yakalanmalarını, aksi takdirde hükümet binasına girmemesini istemişti. Mutasarrıf, konuyu Ankara'da İçişleri Bakanlığı'na bildirmiş ve bakanlığın bilgisi dahilinde, Ankara'ya gitmek üzere 19 Mayıs 1920 tarihinde Denizli'yi terk etmişti.

b) Denizli Olayı

Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'in yerine Menteşe (Muğla) Mutasarrıfı Müştak Lütfü Bey atanmıştı¹¹. Şehir kaos sürecini yaşadığı sırada, yönetim tamamen işlemez durumda idi. Albay Şefik Bey'in yaklaşımlarına göre¹², ordunun Sarayköy yönünde çekildiği aşamada, Denizli'de, eskiden Hürriyet ve İtilâf Partisi kurucularından olan H.G. ile kardeşi N.in önderliğinde belediye binasında, altmış kişiden oluşan bir kurulca toplantı yapılmıştı. Bu toplantıya başta Belediye Başkanı olmak üzere aydın ve eşraftan oluşan kişiler katılmıştı. Toplantıda, Rumlar ve Ermenilerden bazıları da bulunmamış değildi. Görüşmelerde, Ankara Hükümeti'nin Denizli için bir şey yapamayacağı, İstanbul'un olaya seyirci kalacağı gibi konular tartışılmıştı. Bir görüş olarak İtalya'nın himayesini tanıma fikrinin de değerlendirildiği toplantı sonunda, kentin terk edilmemesi konusunda karar alınmış ve bunu gerçekleştirmek amacıyla Hâkim Kahraman Seyfi Bey'in başkanlığında "Göç Etmeyeceklerin Haklarını Koruma Derneği" adı altında bir dernek kurulmuştu.

Bu ortamda, sosyal karışıklığın getirdiği psikolojik dürtü ile Rumlar Yunan ordusunu karşılamaya hazırlanırken, Türkler kenti terketmeye başlamışlardı. Şehrin düzenini sağlamakla görevli asker ve milis görevliler da-

¹⁰ Bayraktar, *Denizli ve Havalisi Kuva-yi Milliyesi*, s. 44.

¹¹ Süreyye Örgüçevren (Sındırgılı Süreyya), *Denizli Vak'ası ve Demirci Mehmet Efe*, Sel Yay., İstanbul, 1955, s. 4.

¹² M. Şefik Aker, *a.g.e.*, III, s. 216-217.

ğılmıştı. Türklerin Denizli'yi terk etmesinin Rumlar lehine bir durum yaratacağı, ayrıca, böylelikle Denizli'nin işgalinin kolaylaşacağı endişesini taşıyan Merkez Kurulu Başkanı (Merkez Kurulu tamamen işlevini kaybetmiş durumdaydı) Müftü Ahmet Hulûsi Efendi, 5 Haziran 1920 tarihinde, Goncalı'da bulunan Demirci Mehmet Efe'ye çektiği telgrafta¹³, "*Denizli'de Rumlar mühim bir ekseriyet teşkil etti. Denizli'de kalan halkın hayatı tehlikede olacaktır. Bu sebeple Denizli'deki Rum erkeklerin daha içerilere sevkini*" bir tedbir olarak istemişti. Ahmet Hulûsi Efendi, Demirci Efe'den Tavas'a gitmesini izin verilmesini de önermiş ve Denizli'yi terk etmişti.

Konu, Demirci Efe'nin karagâhında görüşülmüş ve Rumları Eğirdir'e sevk etmek için 57. Tümen subaylarından Yüzbaşı Rıfat Bey ve Jandarma Teğmeni Fazıl Bey, birlikleri ile beraber Denizli'ye gönderilmişlerdir. Adı geçen subayların Rumları göç ettirme çabaları, Türklerin de kenti terk etmekte olduğu bir ortamda, bir kısım Denizlili halkın Rumların göç etmelerine soğuk bakmalarını açıkça ortaya koymuştur. İşgal tehlikelerine karşı, Rumları bir güvence unsuru olarak görmüş olmalıydılar. 6 Temmuz tarihinde Mutasarrıf Vekili Müştak Lütfi Bey de kentten Muğla'ya gitmek üzere ayrılmıştı.

Denizli'de kaybolan sosyal düzenin yeniden sağlanması ve Rumların Eğirdir'e göç etmelerini yürütmek için birliği ile Denizli'ye gelen Yüzbaşı Rıfat Bey, gözlemleri sonucu Demirci Mehmet Efe'ye gönderdiği telgrafta, yerel polis ve jandarma "efradının" aileleri ile birlikte kenti terk ettiğini ve o nedenle göç ettirme düşüncesinden vazgeçilmesini istiyordu. Aynı şekilde, Askerlik Şubesi Başkanı Albay Tevfik Bey- Denizli millî örgütlenmelerinde önemli katkıları olmuştu- de 57. Tümen Komutanı Şefik Bey'e göç ettirme olayından cayılmasını önermişti. Rumların göç ettirilmesi konusunda ısrarlı olan Demirci Mehmet Efe, ek kuvvet olarak kızanlarından Sökeli Ali Efe'yi kırk kişilik bir müfreze ile gönderdi. Sökeli Ali'nin zeybek-milis karışımı müfrezesinin marifetiyle Rum erkeklerinin Eğirdir'e sevk edilmek üzere trenlere bindirildikleri sırada, 7-8 Temmuz tarihinde Yüzbaşı Rıfat Bey'in Goncalı'ya yeni bir telgrafi ulaştı. Rıfat Bey telgrafında Yunanlıların Çal dağlarından Denizli'ye doğru hareket ettiklerini ve kendisinin de Tavas yönünde çekildiğini bildiriyordu¹⁴. Kentte güvenlik için yalnızca Sökeli Ali müfrezesi kalmıştı. Denizli olayları tam bu sırada ortaya çıktı.

¹³ Aker, *a.g.e.*, III, s. 194.

¹⁴ Aker, *a.g.e.*, III, s. 195-196.

Albay Şefik Aker, anı-inceleme niteliği taşıyan eserinde, olayların nedenini, tamamen Sökeli Ali Efe'nin Rum erkeklerini göç ettirmek için trenlere bindirdiği bir sırada Denizli halkının direnmesi sonucuna bağlamaktadır. Oysa 7-8 Temmuz gecesi Askerlik Şubesi Başkanı Albay Tevfik Bey, Goncalı'ya gönderdiği telgrafta, "*burada bulunan zeybekler, halkın malına, ırzına tecavüz ediyorlar, bir hadise çıkacağını arz ederim*" diyerek kentte toplumsal düzenin çok nazik bir evrede olduğunu hatırlatmış; tümen ve milis üst yetkilileri uyarmak istemişti. Aynı tarihte, Liva Naibi Kahraman Seyfi Bey'in başkanlığındaki kurul üyelerin de imzasını taşıyan bir başka telgrafta ise, olayların akışı, efelerin halkın mal, can ve namusuna saldırdığı biçiminde işlenmişti. Aynı telgrafta, "*...vukua gelecek müessif hadisenin mesuliyetinin size raci olacağını beyan ederiz.*" deniliyordu¹⁵.

8 Temmuz 1920 tarihinde Denizli'de, Sökeli Ali Efe ve bazı arkadaşlarının ölümü ile sonuçlanan bir takım olaylar cereyan etmiş; konuyu haber alan Demirci Efe'nin Denizli'ye gelmesi ile kentte, başta aydınlar ve eşraf olmak üzere büyük bir toplu kıyım yapılmıştır. Yalnızca ölenlerin sayısı, altmışın üzerinde idi.

Demirci Mehmet Efe, olayları izleyen günlerde kendisi ile görüşen ve daha sonra konuyla ilgili kitap yazan, Avukat Sındırgılı Süreyya (Örgeevren)'ya Denizli olaylarını şöyle yansıtmıştır¹⁶:

"Köşk harbinden sonra, biz Goncalı'ya çekildik. Denizlililer, şehirdeki Rumların içeriye sevk edilmelerini benden istediler. Bunların başında Kuva-yı Milliye Reisi Müftü Ahmet Hulûsi Efendi de vardı. Sökeli Ali Efe'ye kızanlarından bir miktarını alarak Denizli'ye gitmesini emrettim. Oradaki Rumları, Eğirdir Gölü'ndeki adaya sevk edecekti, gitti... İşine başladı, sonradan Denizlililer Rumlarla birleşmişlerdi. Onların tehcirinden vazgeçmişler. Sökeli'nin geri alınmasını, benden birkaç defa istediler. Ben de Sökeli'ye işini çabuk bitirip geri dönmesini bildirdim. Ali, işini tamamıncı gibi olunca Goncalı'ya dönerken hükümet önünde pusu kurarak, Sökeli'ye ve kızanlarına ateş etmişler, o yığıdı ve birkaç kızanı öldürmüşler..."

Denizli Harekât-ı Milliyesi adlı kitabın yazarı Lütfi Müftüler¹⁷, Sökeli Ali ve milislerinin Türk mahallelerine dağılarak, Yunanlıların kenti işgal etmek üzere olduğunu ve herkesin evlerini terk etmeleri gerektiğini belirttikten sonra halkı soymaya ve zulmetmeye başlamışlardır, şeklinde yorum-

¹⁵ Aker, a.g.e., III, s. 196-197.

¹⁶ Örgeevren, a.g.e., s. 57.

¹⁷ Müftüler, a.g.e., s. 74.

luyor Denizli Olayı'nı. Goncalı Karargâhı¹⁸, Denizli'den kendilerine ulaşan raporları bireysel vaka olarak nitelendirmiş ve sonuçta Sökeli Ali'nin bu tür olaylara meydan vermeyeceği yargısına varılmıştı.

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nde bulunan Denizli olayları ile ilgili ve 17 Eylül 1921 tarihli, Denizli Mutasarrıflığınca Konya İstiklâl Mahkemesi'ne gönderilen bir fezlekede olayların başlangıcı ve gelişimi şöyle yansıtılmıştır¹⁹:

"Konya İstiklâl Mahkemesi Heyet-i Muhtereme-yi Riyaset-i Âliyesi'ne

Temmuz 336 evailinde, Nazilli ve Sarayköy hücumlarında, Kuva-yı Milliye'yi idare etmekte olan Demirci Mehmet Efe'nin maiyyet-i efradından Sökeli Ali Efe, yirmiyi müteceviz rüfekasıyla Denizli'ye gelerek, Nazilli hatt-ı müdafaasının bozulduğunu ve ilerlemekte olan düşmanın memleketi istilâ etmek üzere bulunduğunu ilân ile hâpishaneyi tahliye ve ahali-yi beldenin kısm-ı âzamını Garbikaraağaç ve Tavas kazalarına firara teşvik ve sevk etmekten ve memurîn-i hükûmetten bazılarıyla polisi ve jandarmaları dağıttıktan sonra memleketi boş bularak tecavüzata başlamış ve merkumun şu harekâtını gören halkın, gasb-ü garet maksadına kastolunduğunu anlaması üzerine namusu ve hukukunu müsellâhan müdafaaya kıyam etmek mecburiyetinde kalarak vakî olan müsademede Sökeli Ali ile rüfekasından birkaçı maktul düşmüş ve hadiseden haberdar olan Demirci Mehmet Efe, refakatinde Elliyedinci Fırka Kumandanı Şefik ve Dinar ve Sarayköy jandarma kumandanları Şevki ve Fâzıl Beyler olduğu halde maiyyet-i efradıyla gelerek, ordunun esliha, top ve mîtralyözlerini sekene-yi memlekete tevcih edip, vakayı irticâî bir şekil ve mahiyette göstermek için müsebbiplerinin siyaseten idamları lâzım geldiği işâasıyla, Mutasarrıf Vekili ve Liva Naibi Kahraman Seyfi Efendi, Kalem Reisi Miralay Tevfik ve Liva Müdde-i Umumîsi Abidin Beylerle, eşraf ve ulema ve ahali-yi memleketten altmış müteceviz zevat ve eşhası katl ve ifna ve çarşı ve haneleri gasp ve garet ettirmiş ve makâmât ve devair-i hükûmetten memur nasb ve azletmiş olduğuna ve Demirci'nin cellâdi ve bu faciaların yegâne kahramanı olan ve muahharen İğdecik harekât-ı askeriyesi üzerine Demirci Mehmet Efe'nin safından firar ederek derdestle taht-ı tevkîfe alınan Yürükoğlu Cellât Mustafa nam şahsın selef ül vatan altmış müteceviz zevat ve eşhası balta ve kama ile bilfiil boyun arkalarından suret-i faciada katl ve şehit ettiğine ve halen vak'a-yı cinayetin suret-i hudus ve cereyanına dair inzibat dairesince toplanan ve fakat Demirci Mehmet Efe'ye mensup Kuva-yı Milliye sergerdelerinin ve çete namı altındaki gönüllü askerlerin ve Elliye-

¹⁸ Aker, a.g.e., III, s. 198.

¹⁹ Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, Dosya: 195/54816-54818.

dinci Fırka Kumandanı Şefik Bey ve maiyyeti mumaileyhima Şeokî ve Fâzıl Beylerin memurîn-i askerîyeden olmasından naşi muhakemenin iade edilmesi mahkeme-yi âidlerine aid mevaddan bulunduğu kararıyle Liva Müdde-i Umumîsine tevdi olunan evrâk-ı tahkika leffen takdîm kılınmış ve merhum Cellât Kara Mustafa taraf-ı aidlerinden vakî olacak iş'ara göre hakkında muamele olunmak üzere şimdilik burada ahkonulmuş olduğu maruzdur."

17 Eylül 337

Denizli Mutasarrıfı

Olayların genel bir değerlendirmesine girmeden önce, burada Demirci Efe'nin önderliği altında adamlarının yaptıkları soygun ve kıyımları kompoze eden bir belgeyi yansıtmakta olaylar konusunda ayrıntılı bilgiler içermesi nedeniyle yarar görmekteyim. Belge, Denizli olaylarının altı ay sonrasında, 29 Aralık 1920'de düzenlenebilmiş ve yetkili makamlarca İstiklâl Mahkemesi'ne gönderilmiştir. Belge aynen şöyle idi²⁰:

"Kısm-ı Adli Reisi'nin Fezlekesi,

Rabitan takdim kılınan, dört sahifeden ibaret evrak-ı tahkika-yı ibtidaiye ve bir adet muameleli, istida münderecatından dahi keyfiyet, müsteban buyurulacağı veçhile Denizli Delikli Çınar mahallesinden Mevlevî zâde Hâfız Mehmed Efendi'yi Denizli vakasında katletmek ve merhumun validesi Emre Ayşe'nin hanesine giderek nukud ve eşyasını ahz ve gasb eylediği iddiasıyla, maznun-ı aleyh olup İğdecik vakası üzerine Demirci Mehmed Efe'nin çetesinden firar ederek tebdil-i kıyafetle gitmek üzere iken Gonca Ali'de (Goncalı) jandarmalar tarafından derdest edilüp, tekrar karakoldan firarla Çakmak karyesinde derdestle Denizli tevkifhanesine isâl ve Nazilli kazasının Karaçay mahallesinden ve Bilâra oğullarından Kara Mustafa hakkındaki tahkikata lediyül ibtidâr, müdde-i mezbûre Ayşe bilcelb zabt olunan evrakda, Denizli vak'asında Mehmed Efe'nin çetesi efradından üç şahıs leylen hanesine gelüp 'para verir isenüz Hâfız Mehmed Efendi'yi bırakacağız, şayet para vermez isenüz öldüreceğiz' diyerek bizden iki beşi birlik altın, iki altın beşi birlik yarısı ve yetmiş beş adet muhtelifül cins ziynet altunu, yirmi iki adet Osmanlı altunu, elli dört buçuk lira evrak-ı nakdiye, yirmi altı buçuk yekûn-u Mecidiye, beş yüz guruş ma'sûs akçesiyle üç kat iç çamaşırı aldılar, diye söyledi. Maznûn Kara Mustafa tevkifhaneye celb edilüp bu babda zabt olunan ifadesinde, altı yedi mah mukaddem Eyir'den avdetle Demirci Mehmed Efe'nin çetesine yazıldığını, Denizli-

²⁰ Aynı yer.

lilerin Sökeli Ali Efe'yi Denizli'de katledikleri vakit, Demirci Mehmed Efe'nin emriyle üç dört kişiyi kestiğini bunların içinde Hâfız Mehmed Efendi'nin dahi bulunup bulunmadığını bilmediğini, vak'a gecesi refakatinde jandarma mülâzımı Fâzıl Efendi'ye Nazillili Gökçen Hacı Ahmed'le beraber Mehmed Efendi'yi hükûmete getirdiklerini ifade ve beyan eyledi.

Bu babda şahit olarak irae olunan merhum Mehmed Efendi'nin zevcesi hin-i isticvabında: Denizli vak'asında üç müsellâh şahsın, zevcesi Hafız Mehmed Efendi ile beraber gece vakti hanesine geldiklerini ve zevcinin salverilmesi için para istemeleri üzerine, kuşağı arasında mevcut iki altın beşi birlik, iki buçukluk lira, yetmişsekiz muhtelelifül cins ziynet altunu, altı adet yekûn-u Mecidiye, altı Mecidiyelik ma'sûş para, dört buçuk liralık evrak-ı nakdiye, iki adet Osmanlı lirasını da çetelere teslim ettiğini, merkumun bununla kanaat etmeyerek komşuları Ali Paşa oğlu Halil İbrahim'in hanesine saklamış oldukları evrak-ı nakdiye, yirmi iki altın lira, onbeş adet Mecidiye, beş yüz gurus ma'sûş akçelerini dahi aldıklarını, rey ül şahıs Kara Mustafa ile paraları alanları iyice tanıdığını ve bunlardan birinin zabıt elbisesi giydiğini söyledi. Diğer şahit Hanife, ifadesinde, vak'a günü komşuları müteveffa Şevkî, Hâfız Mehmed Efendi'nin ailesinin kendi hanesinde olduğunu ve Mehmed Efendi'nin kapuya gelerek familyası Zübeyde'yi çağırıldığını, Zübeyde kapuya gidinceye kadar 'altunları bunlara vereceğiz, getir' dediğini işittiğini ve fakat bunların kimler olduğunu göremediğini, Zübeyde Hanım'ın belindeki altunları çıkararak bunlarla hanelerine gittikleri ve biraz sonra Zübeyde hanesine tekrar gelüb gübre içine gömülmüş bir çukur derunundaki paraları alub götürdüğünü ve ma'lûmân bundan ibaret olduğunu söyledi.

Netice-yi tahkikata nazaran, merkum Kara Mustafa'nın Hâfız Mehmed Efendi'yi kestiği ve merhumun familyasından bir heybe akçe aldığı anlaşılmiş ise de, bir kere de merci-yi âidince tahkik olunmak üzere işbu fezleke bittanzim merkum Mustafa tevkifhanede olduğu halde takdim kılındı”.

29 Kanun-u evvel 336

Denizli Kısım-ı Adli Reisi.

Yukarıda verdiğimiz belgelerden ve etütlerden yansıyan bilgilere göre, Denizli'de, halkın düşman tehditi ve toplumsal düzensizliğin ortamına doğru sürüklenmesi üzerine, Sökeli Ali ve müfrezelerinin uygulamaları, boyutları gittikçe genişleyen bir dizi olayların çıkmasına neden olmuştur. Sonuçta, baş sorumlusu Demirci Mehmet Efe'nin olduğu bir “facia” yaşanmıştır. Tarihsel süreç içinde yansıttığımız olaylarda, yasal olarak yetki sahibi olan kişiler: inisiyatif kullanmamalarının da etkisi az olmuş değildir.

Denizli halkı, Millî Mücadele'nin ilk örgütlenmesini yapmış ve Yunanlılarla savaşmak için kentte bir hükûmet gibi çalışan Merkez Kurulu-Heyet-i Merkeziye- oluşturmuştu. 22 Haziran 1920 tarihinde başlayan Yunan saldırılarını cephenin çöküşü izlemiş ve çöküş, Denizli'ye, beraberinde anarşi ortamını getirmişti. Daha önce Mayıs ayında, bilindiği üzere, Mutasarrıf Faik (Öztrak) Bey, Demirci Efe'nin tehditleri sonucu kenti terk etmişti. Bu evrede, Demirci Efe ile Denizli halkı arasındaki diyalog açıkladığımız nedenlerle olumsuz bir seyir izliyordu.

Cephenin yarılması sonucu, 5 Temmuz 1920 tarihini takip eden günlerde Denizli'yi küçümsenmeyecek oranda göçmen halk işgal etmişti. Yöneticisiz kalan belde sakinleri, karşılaştıkları yeni problemler karşısında bir çıkış yolu bulmak için uğraş vermiyor değildiler. Yunan tehditi bir yana, artık, halkın milisler hakkındaki düşünceleri de olumsuzdu. Giderek belirsiz bir ortama doğru sürüklenen kentte, asayişle ilgili jandarma ve milis teşkilleri de dağıldı. 57. Tümen Karargâhı'ndan, Denizli'de düzeni sağlamak ve Rumları göç ettirmek için görevlendirilen Yüzbaşı Rıfat Bey'in, müfrezesi ile birlikte karışıklık ortamındaki kenti terk etmesi üzerinde durulmayacak bir olumsuzluğu yansıtmıyor değildi.

Denizli'nin bir kaos sürecini yaşamakta olduğu bu aşamada, Albay Şefik Bey ile Demirci Efe'nin yansıtmamalarına karşın, Sökeli Ali Efe 7-8 Temmuz akşamında Rum erkeklerini Eğirdir'e göndermek için trene bindirdikten sonra, halkı soymaya ve değerli eşyalarını yağmalamaya başlamıştır. Mahallelere dağılan adamları bir yandan "düşman geliyor" tehditleri ile halkı kenti boşaltmaya zorlamış; öte yandan da yağmacılığı sürdürmüşlerdir. Bu durumda, önce de yansıttığımız gibi, yetkililerin ve ileri gelenlerin Goncalı Karargâhı'nı uyarma girişimleri olumlu bir sonuç vermemiştir. Sonunda, Sökeli Ali ve adamlarının halk üzerinde yaptıkları baskı ve yağma uygulamalarına bir tepki olarak, halktan bazı kişiler Sökeli Ali ile birkaç adamını öldürmüşlerdir.

Ayrıntılarıyla Konya İstiklâl Mahkemesi tutanaklarına yansıyan Denizli Olayı, meydana gelen son durumun yaptığı yankıların bir neticesi olarak, kente Demirci Mehmet Efe ve 57. Tümen subaylarının gelmesi ile daha da karmaşık bir evreye girmiştir. Demirci Efe bir yandan top ve makineli tüfek gibi toplu hedeflere yönelik silâhlarla şehri baskı altında tutarken, diğer yandan üst kamu yetkililerini ve eşrafı yanına çağırarak öldürmüştür. Çoğunluğunu aydın ve eşraftan kişilerin oluşturduğu bu kıymandan kaçamayanlardan başlıcaları Kalem Reisi Albay Tevfik Bey, Liva

Naibi ve Hâkim Kahraman Seyfi Bey, Belediye Başkanı, Savcı Abidin Bey idiler. Öldürülenlerin toplam sayısı altmıştan daha az değildi.

Millî Mücadele döneminde, adları “efe” ya da “zeybek” gibi isimlendirmelerle halk zihninde yüceltilen çeteler, gerçekte çoğunluğunu eğitimsiz köy çocuklarının oluşturduğu bir anarşi devrinin malzemeleriydiler. Tarih-sel kökenleri 18. yüzyıla kadar giden, devletsiz ve düzen dışı ortamın yarattığı bu malzeme, doğası gereği otorite düşmanı idi. Osmanlı Devleti’nin egemen kurumları çöktüğünde bir kısmı yurtseverlik duygusuyla, bir kısmı etkin kişilerin daveti sonucu vatan savunmasına katılmışlardı. Genelde kökenleri eşkıyalık olan bu malzemenin yurt savunmasına katılmasında, işgalcilerin sağlayacağı “egemen düzen” korkusunun payı da, herhalde az değildi.

Yunan saldırıları topyekûn ve yıkıcı bir şekilde sergilendiğinde, karşılarında tutunamayan milis teşkilleri ve Denizli’de görüldüğü üzere Merkez Kurulu, işlevlerini kaybettiler. Göreceli olarak yaşanan düzen ortamı yerini kaosa terk etmişti. Bu süreçte, denetim mekanizmasını kaybeden zeybekler halkı soymaya ve yağmacılığa başladılar. Bu cümleden olarak Demirci Mehmet Efe, öldürülen Sökeli Ali’nin intikamını almak amacıyla -yanında bulunan 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey’den hiçbir şekilde çekinmeden- Denizli’ye gelerek beldenin asker-sivil üst yöneticilerini ve halkın ileri gelenlerini öldürdü. Yukarıda ayrıntılı olarak verdiğimiz belge ve bilgilerde yansıtıldığı üzere, çeteler Denizli’de halka toplu kıyım yaptılar, tüm evleri ve çarşıları yağmalamaktan çekinmediler.

Acaba 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey, olaylara meydan vermeyebilir miydi diye sorulabilir. Bu hamiyetli ve yurtsever subay, olayların akışı ve Demirci’nin tavır ve tehdit gösterisi karşısında etkili olamamıştır. Gerçekte, Albay Şefik Bey’in gücü, Nazilli-Denizli çizgisindeki cephe-lerde Demirci Mehmet Efe’nin gücü kadar hiçbir zaman olmadı. Ulusal mücadelenin yörede ilk örgütlenmesini üstlenen ve uygulayan Albay Şefik Bey, artık normal zamanların komutanı olmaktan uzaklaşmıştı. Normal zamanlarda komutan maiyetine yalnızca emir verir, başka güçlerin etkisi ve inisiyatifi altına girmezdi. Oysa Şefik Bey, her açıdan yerli halka ve milis şeflerine bağımlı idi. Dahası, cephede düzenli ordu dönemi de başlatılmış değildi. Böylece koşulların getirdiği esprinin bir mantığı sonucu Şefik Bey, hukuken değil ama, fiilen Demirci Efe’nin nüfuzu altında kaldı. Herhâlde, bir komutan için çok can sıkıcı bir görüntü olmalıydı. Bununla birlikte, Demirci Mehmet Efe’nin kendi silâhı ile Albay Tevfik Bey’i

öldürmesi ve aynı yazgıyı diğerlerinin yaşaması sahneleri karşısında, Şefik Bey'in suskun ve etkisiz kalması kendisi adına kuşkusuz olumlu bir durum olamazdı. Ayrıca Şefik Bey'in anı-inceleme niteliğindeki eserinde, olaylarla ilgili olarak Demirci Efe'yi mazur gösterip Denizli halkını "irticacılık" ile suçlaması, kendisinin tarih karşısındaki sorumluluğunu hafifletmemektedir.

Sonuç olarak, Denizli olaylarının seyrinden de anlaşılacağı gibi, yetkili kişilerin toplumsal karışıklıklar esnasında sorumluluktan kaçtıkları ve görevlerinin gerektirdiği duyarlılığı gösteremedikleri yargısına varmaktayız. "Benzer nedenler benzer sonuçları doğurur" kuralı gereği, eğitimsiz ve sayıları azımsanamayacak malzemenin, otoritesizlik ortamlarından beslenerek nasıl tehdit ögesi olabileceğini de çağrıştırmaktadır bu inceleme. Ayrıca yöneticilere ve çağdaş insana, toplumsal nitelikteki tarihsel ya da çağdaş konularda bir perspektif sunmaktadır; tarihi yeniden yaşamamak için...